

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161.2'28(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.18>

Світлана Гриценко, д-р філол. наук, доц.

ORCID: 0000-0002-2587-7525

e-mail: ap730518@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МОДЕЛЮВАННЯ ТА ДІАЛЕКТНА КАРТИНА СВІТУ

[Ястремська Тетяна. Моделювання українського діалектного простору : концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2021. – 804 с.]

Важливою категорією теорії пізнання є моделювання, яке широко використовується в дослідженні систем різної природи, але особливого значення воно набуває в соціальному управлінні, у межах методології системного підходу. На ідеї моделювання базується метод наукового дослідження.

Моделювання – це особливий пізнавальний процес, метод теоретичного і практичного опосередкованого пізнання, коли суб'єкт замість безпосереднього об'єкта пізнання вибирає чи створює схожий із ним допоміжний об'єкт-замісник (модель), досліджує його, а здобуту інформацію переносить на реальний предмет вивчення.

Моделювання асоціюється з поняттям метод, а модель – із формою, засобом наукового пізнання. Модель фіксує наявний рівень пізнання про досліджуваний об'єкт. Неможливо створити універсальну модель, яка могла б відповісти на всі запитання, що викликають інтерес; кожна з них дає лише наближений опис явища, причому в різних моделях знаходять віддзеркалення різні його властивості. До моделювання звертаються тоді, коли досліджувати реальний об'єкт з усією сукупністю його властивостей недоцільно, незручно або неможливо. Сучасна наука послуговується 3D моделюванням, а також геологічним, економічним, математичним, евристичним, фізичним, інформаційним, комп'ютерним, математико-картографічним, цифровим, молекулярним, логічним, педагогічним, психологічним, статистичним, економіко-математичним, структурним, історичним моделюваннями. Ця методика дослідження набула поширення і в українській лінгвістиці, про що свідчить рецензована монографія Тетяни Ястремської "Моделювання українського діалектного простору : концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*" (Львів, 2021).

Зауважимо, що моделювання в українській діалектології пов'язане передусім з іменем професора Павла Гриценка, який у праці "Моделювання системи діалектної лексики" (Київ, 1984) зазначив, що моделювання – як "методика і процес дослідження [стає – Т. Я.] дедалі актуальнішим у діалектній лексикології у зв'язку з необхідністю забезпечення зіставності й системності в описі лексики й семантики діалектних мікросистем" (с. 10–11). Не може не тішити, що ця ідея знайшла продовження в дослідженні Тетяни Ястремської, яка гідно представляє його наукову школу.

Рецензована монографія демонструє особливості й можливості застосування моделювання для різноаспектного аналізу мовних явищ, підтверджує його важливість для їхньої системної репрезентації.

Моделювання лексико-семантичного простору мови є домінантою, головною ідеєю цього дослідження, для реалізації якої авторка ставить перед собою багато завдань, серед яких:

запропонувати алгоритм аналізу концептів, що передбачає моделювання номінативного і семантичного полів концепту, окреслити особливості семантичних і словотвірних змін,

виокремити основні типи та моделі структурно-семантичних відношень, системно представити лексику різних частин мови у словотвірному і семантичному аспектах, виявити основні напрями семантичного розвитку та механізми семантичних змін, продемонструвати їхнє функціонування в діалектних текстах і комунікативних ситуаціях; простежити динаміку пізнання світу і формування фрагментів мовної картини світу, залучивши свідчення історичних джерел – пам'яток української мови та лексикографічних праць; і врешті – змоделювати фрагмент діалектної картини світу українців (с. 8).

Об'єктом дослідження є структурно-семантичні системи, сформовані в межах бінарної опозиції *ВЕРХ* / *НИЗ*, кожен із компонентів якої Т. Ястремська цілком слушно кваліфікує як концепт –

багатовимірне, цілісне, узагальнене поняття; одиниця мисленнєвої діяльності людини, ментальне утворення, яке відображає дійсність у свідомості людини, соціуму; активується у свідомості носіїв через асоціації; зберігає та акумулює інформацію, сформовану на підставі аналітичної діяльності мислення, знань і досвіду людини про навколишній світ, постійно "оновлює" її та модифікує відповідно до потреб сучасності; відтворює у свідомості людини різні фрагменти та аспекти її життя, вербалізовані засобами мови (с. 41).

І хоч опозиція концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* неодноразово була об'єктом зацікавлення лінгвістів, однак уперше досліджено її у парадигмі лексико-семантичного моделювання.

Особливість дослідження – у залученні діалектного матеріалу, який проаналізовано у просторовій і часовій проєкціях, виявлено функціонування номінативних одиниць в усіх наріччях українського діалектного континууму та в різні історичні періоди. Варто відзначити потужну емпіричну базу: для формування корпусу назв, який охоплює понад 1 200 одиниць (див. Індекс назв, с. 782–801), проаналізовано понад 7 500 контекстів. Із-поміж джерел дослідження – записи говіркового мовлення, здійснені авторкою в 1998–2016 рр., діалектні тексти, лексикографічні й лінгвогеографічні праці, етнографічні та фольклорні матеріали кінця XIX – початку XX ст., а також історичні тексти XI–XVIII ст. Такий широкий хронологічний діапазон допоміг виявити результати внутрішніх процесів, їхню динаміку, "уточнити семантику дериватів, зафіксувати семантичні зміни, а також виявити динаміку мовних явищ на рівні фонетики та граматики" (с. 102).

Імпонує ідея дослідження явищ на "наддіалектному" та "надчасовому" рівнях. Це дало змогу, з одного боку, системно репрезентувати аналізовані слова в усіх наріччях української мови, виявити просторову варіантність, а з іншого – сформувати "надчасову" інваріантну модель, адже "часто саме історичні матеріали допомагають відтворити типологію семантичних і структурних змін" (с. 91).

Цілком слушною є думка дослідниці, що "центром" діалектної картини світу є мовець, мовна особистість, яка "упродовж життя формує власну картину світу, доповнюючи її новими знаннями та набутих досвідом" (с. 27).

© Гриценко Світлана, 2022

Структуру монографії скомпоновано чітко й логічно. Її формують чотири розділи, перші три з яких теоретичні. Авторка не лише розкриває проблеми моделювання мовних явищ (розділ 1 "**Засади моделювання: від слова до діалектної картини світу**"), поняття мовної картини світу та її формування, а також проблеми виокремлення, типології, структури, форми та змісту концептів, а й пропонує авторську концепцію моделювання українського діалектного континууму – від абстрактної моделі до реальної репрезентації (с. 92), яка передбачає аналіз номінативного (розділ 2 "**Номінативний простір концепту**") і семантичного просторів концепту (розділ 3 "**Семантичний простір концепту**"). Алгоритм аналізу концептів змодельовано на підставі наявних методик вивчення концептів у працях лінгвістів й аналізу корпусу вербалізаторів концептів *ВЕРХ / НИЗ*, укладеного за матеріалами говорів української мови (с. 78–81).

Т. Ястремська висвітлює проблеми структури номінативного поля, його ядра й периферії (с. 94–97), формування словотвірних гнізда як осердя номінативного простору (с. 97–104), виокремлення словотвірних моделей (с. 104–107), а також акцентує на діалектних особливостях дериватів, зокрема на зв'язку деривації та мотивації (с. 94–146). Наголошено, що вивчення лексики у форматі словотвірних гнізд дає змогу репрезентувати слово як одиницю системи в усіх його зв'язках, сприяє розв'язанню проблем, пов'язаних з аналізом мовних явищ, передбачає ієрархічну форму репрезентації матеріалу, доводить свої переваги над іншими аспектами.

На підставі семантичного аналізу лексичних одиниць різних частин мови виокремлено семантичні поля, об'єднані за семантичними ознаками. Властиво, семантичний простір концепту – це система семантичних полів (с. 155). Моделювання семантичного простору концептів передбачає: укладання та ієрархічне упорядкування одиниць номінативного поля, виокремлення інваріантних і похідних значень, на підставі яких у межах полів виділено субполя та мікрополя (с. 161–162).

Авторка підводить читача до логічного висновку, що номінативне поле, структуру якого komponують ядро та периферія, репрезентують відношення підпорядкування (ключові слова → деривати ключових слів → словосполучення, паремії, до складу яких входять ключові слова / деривати), а семантичні поля перебувають у відношенні супідрядності, координації (семантичне мікрополе → субполе → поле) (с. 690–691).

У розділі 4 – "**Лексико-семантична інтерпретація концептів ВЕРХ / НИЗ**" – запропоновано комплексне дослідження одиниць номінативного поля, які вербалізують концепти, у межах п'яти семантичних полів: "Довкілля. Жива і нежива природа", "Людина. Соціум", "Матеріальна культура", "Духовна культура" й "Абстрактні категорії". У роботі чітко і скурпульозно проаналізовано формальну й семантичну розгалуженість семантичних полів, субполів і мікрополів, акцентовано на особливостях світосприйняття діалектоносіїв: довкілля, побут, зовнішність, звичаї, мораль, правові норми, релігія й ін.

Цей розділ є водночас логічним завершенням різних етапів аналізу концептів, які запропонувала Т. Ястремська, а також результатом моделювання фрагмента діалектної картини світу українців на прикладі опозиції концептів *ВЕРХ / НИЗ*.

Назви проаналізовано за ономаціологічною моделлю – від значення до слова, адже саме на підставі семантики дериватів здійснено моделювання семантичного простору та виділення семантичних полів, тому авторка наголошує на важливості комплексного аналізу семантики Svitlana Grytsenko, Doctor of Philology, Professor

аналізованих одиниць. Зазначимо, що моделювання семантики, виділення лексико-семантичних моделей, є одним із найскладніших, оскільки потребує залучення значного емпіричного матеріалу, його систематизації й аналізу в контексті системи мовних одиниць.

Запропоноване лексико-семантичне моделювання базується на класифікації семантичного простору концептів *ВЕРХ / НИЗ* і представлене у вигляді синопсисів семантичних субполів і мікрополів, що відображають семантичні опозиції й узагальнену семантичну структуру слів (таблиці 24–41), і семантичних мереж (графів), відтворених у вигляді схем (схеми 6–9). Зауважимо, що схеми (10 схем) і таблиці (41 таблиця), які дослідниця пропонує для узагальнення різних процесів моделювання, є важливим і невід'ємним компонентом дослідження (моделі деривації, семантичні особливості дериватів, семантичні еволюції, кореляції форми і змісту дериватів, синопсиси й ін.), що не лише унаочнює зібраний та опрацьований матеріал, а й структурує його.

Цікавим є спостереження про несиметричне представлення обох полюсів опозиції, коли "низ" репрезентовано меншою кількістю номінацій (39 %). Це, за словами Т. Ястремської, "відтворює несиметричне сприйняття "верху" і "низу": простір над землею є оптимальним для сприйняття зором, слухом і дотиком, тому напрям угору є "позитивним", кращим для сприйняття, аніж напрямок униз" (с. 692).

Актуально, що проведене дослідження дало змогу зафіксувати ендемічні діалектні назви, незрозумілі представникам інших етногруп (як, наприклад, *вершіана*, *вершаканя* 'зрубане дерево, яке спускають верхівкою донизу', *верх*, *вершак*, *вєршок* 'верхній кінець колоди', *подбл* 'нижній кінець колоди', верховий сук 'відросток стовбура не від серцевини дерева', *ніжник*, 'низовий робітник', *спідняк* 'той, хто стоїть нижче під час спуску дерева з гори', *нагорá <iti>* 'додому', *верхá / споді* 'верхня / нижня частина снастей', *верховік / сподовік* 'рибалка, який тягне верхній / нижній край снасті', *гура* 'спосіб риболовлі', 'човни для риболовлі', *вершіаліна* 'борона, виготовлена з верхівки дерева'; *гуріхом <iti>* 'зліва <iti>' (про місце запрягання підпряжного коня, який іде "верхом", не борозною) тощо).

Важливим етапом формування діалектної картини світу є "відтворення культурного складника" (с. 692) за допомогою фразеологічних одиниць, паремій, образних клішованих формул, які передають важливі для народного світосприйняття оцінки та погляди (наприклад, *на сто гір 'дуже гучно'*, *пітї на поділе* 'залишити, покинути чоловіка й повернутися до батьків', *колі вгору води обернуть, колї гори Черемош течіме, як павіне пір'я на спід потбоне* 'ніколи', *хвата́ти верхі* 'вивчати поверхово, неґрунтовно', *верхі бра́ти* 'керувати, верховодити', *потава́ти услід* 'тухнути, гаснути', *підверну́ти собі підспід* 'підкорити своїй владі' тощо). Чимало фразем, відомих сучасним мовцям, документують давні писемні пам'ятки, а саме: *верхъ одержати, гору взяти* 'перемогти' (XVI ст.), *гори переставляти* 'досягати успіхів' (XVII ст.), а для загальновідомого виразу *наверх випливати (виходити)* 'ставати відомим широким загалу' зафіксовано фразеологізм *лежати доли* 'бути прихованим, затаєним' (XVIII ст.).

Рецензована монографія має незаперечну теоретичну та практичну цінність, а також виявляє перспективи широкого використання, адже пропонує методика моделювання лексико-семантичного простору на підставі аналізу структурно-семантичних систем слугуватиме зразком, з одного боку, для моделювання інших об'єктів (концептів), а з іншого – для аналізу різних діалектних континуумів.

Надійшла до редколегії 09.05.22

ORCID: 0000-0002-2587-7525

e-mail: ap730518@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MODELLING AND DIALECT PICTURE OF THE WORLD

[Yastremska Tetiana. *Modelling of the Ukrainian dialectal space : concepts TOP / BOTTOM* – Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. – 804 p.].